

Pregledni rad
UDK 94(436:439)
94(436:439)“1903”:355.35
Priljeno: 4. prosinca 2011.

Kriza dualizma u Austro-Ugarskoj 1903. godine

LIVIA KARDUM*, BRUNO KOREA GAJSKI**

Sažetak

Rasprava prikazuje političku krizu dualizma u višenacionalnoj Austro-Ugarskoj izazvanu jačanjem političke opozicije mađarskih magnata u Ugarskom parlamentu koja je zahtijevala da se u ugarskim jedinicama uvede mađarski kao zapovjedni jezik. Taj je zahtjev implicirao razdvajanje zajedničke vojske i osporavanje zajedničkog vrhovnog zapovjednika cara Franje Josipa. Pitanje mađarskog jezika zbog toga je bilo prvenstveno političko pitanje, koje je u krajnjoj konsekvenci značilo daljnje slabljenje veza sa zapadnim dijelom Monarhije do potpunog ugarskog odcjepljenja, ali i mogućnost daljnje mađarizacije unutar ugarskih granica. Car se tomu suprotstavio najavom novog izbornog zakona kojim bi mađarska manjina izgubila prevlast nad nemađarskom većinom u Ugarskoj. Podršku je dobio od liberalne stranke na čelu s Istvánom Tiszom koji je dobro procijenio da dualizam prvenstveno štiti mađarske interese u Ugarskoj. Strah od novog izbornog zakona otrijeznio je i mađarske nacionaliste, pa su odustali od revizije austrougarske *Nagodbe*, a Car je nakon toga odustao i od provedbe zakona o općem pravu glasa u Ugarskoj, vođen neposrednim političkim interesima. Iako bi upravo takav zakon pod određenim povoljnim političkim okolnostima, kojih, nažalost, nije bilo, mogao u perspektivi postati temelj ne za rušenje, već za očuvanje Austro-Ugarske.

Gljučne riječi: Austrougarska nagodba, car Franjo Josip I, István Tisza, austrougarska vojska, zapovjedni jezik u austrougarskoj vojsci, izborni zakon u Ugarskoj

I

Nakon revolucionarne 1848. godine i restauracije Carstva novi mladi car Franjo Josip bio je suočen s četiri glavne točke vanjske i unutrašnje politike Habsburške

* *Livia Kardum*, redovita profesorica Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu na predmetu Suvremena svjetska politička povijest.

** *Bruno Korea Gajski*, magistar politologije, polaznik poslijediplomskog doktorskog studija “Komparativna politika”, vanjski suradnik na predmetima Svjetska politička povijest (1878.-1920.) i Svjetska politička povijest (1920.-1960.).

Monarhije: u potpunosti slomiti otpor Mađara; produbiti i održati postojeći sustav saveza; očuvati i formalizirati svoju vodeću ulogu u Njemačkom savezu; i održati utjecaj na Apeninskom poluotoku. U svakoj od tih točaka Car je postupno doživio neuspjeh (Crankshaw, 1972: 241).

Svoju vladavinu započeo je 2. prosinca 1848. obećavajućom proklamacijom u kojoj je izričito naglasio jednakost svih naroda Carevine i istaknuo želju da se Monarhija obnovi u suglasnosti sa svim svojim žiteljima kako bi sve carske zemlje i sva njena plemena sačinili veliku državnu cjelinu. Činilo se da mladi Car želi slijediti namjeru svog prethodnika da Carevina dobije novi ustav i da na temelju slobodnih izbora postane parlamentarna monarhija. No, ubrzo je postalo vidljivo da se Franjo Josip uglavnom ne osjeća obaveznim ispuniti ta obećanja. Nošen mladalačkim vladarskim elanom, htio je opet uspostaviti jaku centraliziranu vladavinu kao preduvjet za svoju aktivnu vanjsku politiku. Na tom putu najveća prepreka bili su Mađari, koji su se pozivali na svoja prava iz Pragmatičke sankcije iz 1723. prema kojoj Ugarska ima poseban kraljevski status u Carevini te na stečena prava iz 1848. godine.

Mladi je Car svoju vladavinu požurio učvrstiti već 4. ožujka 1849. kada je manifestom najavio novi Oktroirani ustav kako bi centralizirao Carevinu razbijanjem krunskih zemalja na okruge koji bi postali glavne administrativne jedinice. Novim je ustavom, doduše, svim narodima i plemenima zajamčena ravnopravnost i neotuđivo pravo na očuvanje i razvijanje vlastitog jezika i nacionalnosti, a sve zemlje Monarhije dobile su isti status u zajedničkoj državi, pa i Ugarska. Međutim, ugarske pravne stečevine nisu se mogle u potpunosti eliminirati, pa je ono što se u carskom ustavu odnosilo na Ugarsku bilo po više osnova paradoksalno. Priznate su sve one odredbe ugarskog ustava od 11. travnja 1848. koje nisu bile u suprotnosti s novim Oktroiranim ustavom, ali usprkos tome Hrvatska i Slavonija proglašene su ravnopravnim krunovinama s mogućnošću ujedinjenja s Dalmacijom. Najavljeno je rješavanje statusa srpske autonomne jedinice, što je učinjeno carskim ukazom od 18. studenog 1849. kojim je proglašena posebna krunovina Vojvodina Srbija i Tamiški Banat. Sedmogradska je od strane Ugarske proglašena samostalnom velikom kneževinom (Tzöbl, 1967: 18-22).

Međutim, od svega što je Oktroirani ustav predviđao zaživjelo je samo Carevinsko vijeće koje je bilo odgovorno isključivo Caru, a tek nakon toga Vladi. Članove je imenovao Car i njegovo je mišljenje bilo odlučujuće u svim pravnim pitanjima, a naročito u donošenju zakona. Uredbom Carskog kabineta od 20. kolovoza 1851. definitivno je otklonjena svaka sumnja o pravoj ulozi Carevinskog vijeća, jer je jasno rečeno da je to "savjetodavno tijelo Krune". Ujedno je pojašnjeno da su ministarstva za svoj rad isključivo odgovorna Caru i Kruni. Slijedio je još niz carskih uredbi s ciljem da se stvori čvrsta centralizirana apsolutistička monarhija.

Silvestarskim patentom od 31. prosinca 1851. i formalno je ukinut ustav i proglašen neograničeni carski apsolutizam. Glavni realizator tog plana bio je carski ministar unutarnjih poslova Alexander Bach (poslije 1849; do tada je bio ministar pravosuđa) koji je čvrstom rukom uvodio mjere za što efikasnije funkcioniranje velikog i mnogonacionalnog prostranstva Monarhije. Jedna od takvih mjera bilo je uvođenje njemačkog jezika kao jedinog službenog jezika u cijelom Carstvu, što je s organizacijskog stanovišta bilo dobro rješenje, ali neprihvatljivo nenjemačkom stanovništvu koje je tu mjeru doživljavalo kao nasilnu germanizaciju. Bachovu apsolutizmu se diljem Monarhije pružio pasivan otpor, pa se Careva želja za jakim, efikasnom, centraliziranom, apsolutističkom monarhijom već u prvim godinama njegove vladavine izjalovila (*ibid.*: 25).

Neoapsolutizam Franje Josipa mogao se održati tek do 1860. godine, jer je vojni neuspjeh Habsburške Monarhije protiv francusko-pijemontskih snaga 1859. godine rezultirao i velikim financijskim teškoćama koje su se nužno reflektirale i na političku sferu, pa je bio neophodan zaokret prema određenoj demokratizaciji vladavine. Već postojeće Carevinsko vijeće trebalo je poslužiti kao premosnica k tom cilju. Njegove savjetodavne ovlasti uglavnom su proširene na područje financija, pitanja proračuna, zakonodavstva, koordinacije zemaljskih predstavništava, što se već prilično približilo parlamentarnim ovlastima. Međutim, ono što je bilo nespajivo s pravim parlamentarnim predstavništvom bio je sastav Carevinskog vijeća i način na koji se određivao. Predviđeno je da Car periodično saziva Carevinsko vijeće čije članove imenuje on sam, a čine ga pripadnici visokog plemstva, visokih crkvenih krugova i građani koji su se posebno istakli u civilnoj ili vojnoj službi. Njihova funkcija bila bi doživotna. Uz njih, još 38 članova također imenuje Car, ali na prijedlog tročlanog povjerenstva pojedinih pokrajinskih predstavništava. Njihov mandat trajao bi šest godina. Tako ustrojeno Carevinsko vijeće djelovalo je samo vrlo kratko, od 31. svibnja do 27. rujna 1860, jer je takav način vladavine izazvao opće nezadovoljstvo, što se manifestiralo bojkotom polovice imenovanih članova iz Ugarske koji se nisu odazvali sudjelovanju u njegovu radu. Ali kad su članovi Carevinskog vijeća iz redova građanstva otvoreno zatražili "suvremeni konstitucionalni ustav", Car je zaključio da mora brzo djelovati, da mora malo popustiti, ali ne toliko da ugrozi vlastiti položaj.

Dvadesetog listopada 1860. objavio je Manifest (Listopadska diploma) o koncentraciji vlasti, o definiranju položaja pojedinih krunskih zemalja i njihovu ponovnom institucionaliziranju, kao i o uspostavi zajedničkog jedinstvenog predstavničkog tijela za cijelu Monarhiju. Najvažnija odredba odnosila se na to da podanici sudjelovanjem u Carevinskom vijeću ili u pokrajinskim predstavničkim tijelima sudjeluju u pitanjima iz područja zakonodavstva, ali uz ograničenje da ne odlučuju o donošenju i prihvaćanju zakona, već samo o uvođenju poreza i o dražbama dr-

žavnih dobara. Samo Carevinsko vijeće je bilo kombinacija Gornjeg doma i Donjeg doma, jer se sastojalo od skupine doživotnih članova koje je imenovao Car. Drugu skupinu činilo je visoko plemstvo s nasljednim pravom svoga članstva, a treću skupinu sačinjavali su predstavnici lokalnih predstavničkih tijela, ali koji su također podliježali potvrdi Cara. Bitna je bila i odredba da zemlje koje ne spadaju pod zemlje krune Sv. Stjepana svoja pitanja od zajedničkog interesa uređuju u “užem” Carevinskom vijeću. To je na neki način bio povratak na dualizam iz 1848. Car je bio uvjeren da su njemu lojalni ugarski magnati Georg Apponyi, Emil Dessewffy i Anton Szécsen von Temerin u stanju osigurati ugarski pristanak na jedinstvo Monarhije, pogotovo što je ponovno uveden mađarski jezik kao službeni jezik u Ugarskoj pod uvjetom da se “izbjegne sve ono što bi moglo dovesti do jezičnih mimoilaženja”. Međutim, Listopadska diploma izazvala je pravu buru u Ugarskoj, koja nije htjela ni čuti o jedinstvenoj carevini i jedinstvenom parlamentu kojem bi se trebalo podvrgnuti staro kraljevstvo krune Sv. Stjepana. Tvrdilo se da Ugarska uspostavljanjem jedinstvenog parlamenta gubi svoju samostalnost i bitno ograničava suverenost svojeg zakonodavstva. Mađarski magnati tvrdokorno su ustrajali na teoriji pravnog kontinuiteta od 1848. i odbijali su svako kompromisno rješenje carske vlade (*ibid.*: 28). Naposljetku je Car odlučio prekinuti nezadovoljstvo novim carskim Patentom, tj. Ustavom od 26. veljače 1861. s ciljem da konačno pridobije Mađare za zajedničku državu.

Carski Patent (Veljački patent) sastojao se od 46 priloga, 15 zemaljskih odredbi za cislajtanijski (austrijski) dio Carevine, 15 odredbi o izborima za pokrajinska predstavništva i 15 “dodataka”. Najvažniji prilog bio je Temeljni zakon o predstavništvu Carevine koji se pozivao na Pragmatičku sankciju iz 1723, Listopadsku diplomu od prethodne godine, i još deset dokumenata od 26. veljače o ponovnoj uspostavi raznih ustavopravnih odredbi u Ugarskoj, Sedmogradskoj te o ponovnom ujedinjenju Vojvodine Srbije s Temišvarskim Banatom, kao i o reguliranju odnosa Hrvatske i Slavonije s Ugarskom i uspostavi zasebnog hrvatskog zemaljskog predstavništva. Iako su sve te odredbe proglašene temeljnim zakonima Monarhije, tj. Ustavom, ipak je bilo dosta bitnih sadržajnih nedorečenosti i manjkavosti. Nisu bile uključene odredbe o sudskoj nadležnosti, odgovornosti ministara, imunitetu parlamentarnih zastupnika, njihovim dnevnicama, o pravu Parlamenta da odlučuje o oporezivanju i regrutiranju i sl. Osim toga ni jednom riječi nisu bile spomenute nacionalnosti Monarhije i potreba da se regulira njihov status. No, Caru je bilo bitno pridobiti Mađare za zajedničku državu. Car i njegov kancelar Anton Schmerling smatrali su da je to s ovim nadopunama moguće. Iako se sada radilo o stvarnom dvodomnom Parlamentu, ostavljen je naziv Carevinsko vijeće kako se ne bi povrijedilo Cara i kako bi se ostavio dojam da se radi tek o neznatnoj dopuni Listopadske diplome. Gornji dom ostao je isti i po sastavu i po načinu izbora svojih članova, ali u Donji dom birala bi se 343 predstavnika pokrajinskih zastupničkih tijela i poje-

dinij Kurija. Car je mogao narediti direktne izbore ako se u nekoj od pokrajinskih skupština ne bi poštovalo biračko pravo.

Novi ustav nije postigao cilj koji se od njega očekivao. Mađari su mu pružili još veći otpor nego Listopadskoj diplomu. Vodeći mađarski političar Ferenc Deák jasno je formulirao što Mađari žele: “Želimo prema odredbama Pragmatičke sankcije živjeti u zajedništvu i bratskoj ljubavi sa svim narodima nasljednih zemalja i pod vladavinom zajedničkog vladara. Nasilno jedinstvo ne jača Monarhiju, povrijeđena samosvijest pojedinih zemalja i gorčina prisile pobuđuje želju za razdvajanjem ili čak raskidanjem veza” (*ibid.*: 29).

Prijetnja najutjecajnijeg Mađara nije se smjela ignorirati, tim više što se sazivanju Carevinskog vijeća nisu odazvali ni Mađari, ni Hrvati, ni Talijani, a Česi i Rumunji ubrzo su ga napustili. Funkcioniralo je samo “uže” Carevinsko vijeće Cislajtanije, ali to Cara nije zadovoljavalo pa je odlučio sporazumjeti se s Deákom posredstvom grofa Moritza Esterházyja. Dvadesetog rujna 1865. objavio je Manifest kojim je odgodio primjenu Ustava za ugarski dio Monarhije, ali u jeku nastojanja da konačno postigne sporazum kojim bi obje strane bile zadovoljne izbio je Austrijsko-pruski rat u kojem je 1866. Austrija¹ doživjela katastrofalni poraz kod Königgrätza, koji je bitno pridonio da *Ausgleich* (Nagodba) s Mađarima bude u njihovu korist.

Pruska pobjeda nad Austrijom bila je za Austriju bolna, ali ne i dramatična. Car Franjo Josip nije smatrao neminovno lošom činjenicu da je Austrija isključena iz Njemačkog saveza, a da je vodeću ulogu preuzela Pruska (Hantsch, 1967: 58). Austrija je imala dovoljno vlastitih problema koje je morala riješiti. Međutim, pruska pobjeda bila je ujedno pobjeda njemačkog nacionalizma koji je poput talijanskog imao jaku kohezivnu snagu s ciljem da se postigne integralno ujedinjenje u jedinstvenu i snažnu nacionalnu državu.² Posljedice tog jakog pobjedonosnog nacionalnog naboja odrazile su se u pobijeđenom mnogonacionalnom Austrijskom Carstvu, ali na potpuno suprotan način. Uzburkani nacionalizmi unutar Habsburške Monarhije djelovali su kao dezintegracijske sile opasne za jedinstvo i opstanak Monarhije. Car je već ranije bio suočen s bojkotom Carevinskog vijeća, ali najopasniji su sa svojim zahtjevima bili Mađari. Zato je Franjo Josip s olakšanjem primio priopćenje F. Deáka da Mađari ne traže ništa više od onoga što su tražili prije Königgrätza, a tražili su mnogo. Sporazum s Mađarima trebao je konačno ukloniti elemente političke nestabilnosti Monarhije, međutim s obzirom na to da on nije predstavljao po-

¹ Naziv Austrija upotrebljavao se kao ekvivalent Austrijskom Carstvu ili Habsburškoj Monarhiji.

² Njemačko ujedinjenje realizirano je 1870. nakon Francusko-pruskog rata, a talijanski nacionalizam ni nakon priključenja Lombardije 1866. nije jenjavao u nadi da će se i preostali dijelovi Austro-Ugarske koje su naseljavali Talijani u bliskoj budućnosti priključiti matičnoj zemlji.

četak rješavanja nacionalnog pitanja u cjelini, već samo podjelu vlasti nad većinom nemađara i nenijemaca, *Ausgleich* je naznačio početak kraja mnogonacionalnog carstva. Proces rastakanja Carstva odvijao se u dva pravca. S jedne strane Mađari na *Ausgleich* nisu gledali kao na gotov čin, već samo kao na prvu fazu u daljnjem slabljenoj veza s Bečom, a s druge strane tvrdokorno su se odupirali svakoj reorganizaciji unutar Ugarske koja bi mogla ugroziti njihov dominantan položaj.³

Königgrätz je bio bolna točka austrougarske vojske. Beču je u ratnim okolnostima bila izuzetno važna ne samo lojalnost Ugarske već i njezina aktivna podrška protiv vanjskog neprijatelja. Na lojalnost bogatih društvenih slojeva moglo se sa sigurnošću računati, pod pretpostavkom zadovoljavajućeg sporazuma s vladom u Beču, ali niži društveni slojevi nisu bili ni izdaleka prožeti tim osjećajem, jer osim ratnih žrtava koje su se od njih očekivale i zahtijevale, nisu mogli očekivati nikakve neposredne koristi, pa je čak postojala bojazan da bi oružje protiv Prusa mogli upotrijebiti u potpuno druge svrhe. Zato je vlada u Beču bila spremna sporazumjeti se s Mađarima, jer bi se u protivnom, ako bi se rat s Pruskom otegao, njihov radikalizam samo pojačao. Mađarski vladajući krugovi su rat s Pruskom spretno iskoristili za reorganizaciju Monarhije na dualističkom principu, ali samo do te mjere da se ne ugrozi snaga Monarhije u cjelini, a time i njihovi interesi i privilegiji za koje su se bili izborili. *Ausgleich* je prvenstveno trebao osigurati Mađarima u Ugarskoj podršku protiv težnji ostalih nacionalnosti da se oslobode njihove hegemonije. Istu politiku vodili su i austrijski Nijemci u svojem dijelu Monarhije (Galántai, 1967: 148-152). Habsburška Monarhija je u sukobu s Pruskom ostala sačuvana samo zahvaljujući Bismarckovoj umjerenosti i mudrosti, i to u statusu podređene saveznice budućeg njemačkog Reicha, što će do samog njezina kraja, s dobrim razlogom, uživati podršku Mađara.

Isključenje Austrije iz Saveza njemačkih država za Austriju je značilo i veliki vanjskopolitički zaokret i otklon od svojih sjevernih njemačkih susjeda. Austrija je sada svoju povijesnu političku misiju ugledala na istoku kao prostoru za daljnje širenje, čime bi postala brana daljnjem panslavističkoj ekspanziji Rusije. U takvoj novoj ulozi Monarhije političko težište preuzela je Ugarska s Mađarima kao dominantnim narodom.

³ Austrougarski ministar rata (1911) Moritz Auffenberg-Komarów napisao je u svojim sjećanjima: "Ugarska je svoje interese najbolje mogla realizirati unutar jedne podunavske države poput Austro-Ugarske. Doduše, nije bila u potpunosti samostalna, ali je mogla dobro živjeti i na najbolji se način razvijati, tim više što je u toj državi imala dominantnu ulogu" (Auffenberg-Komarów, 1921: 90).

II

Dualizam je bio prije svega “nagodba” između cara Franje Josipa I. i Mađara. Mađari su pristali da vojska⁴ i vanjska politika budu pod ingerencijom zajedničke velike države, dok je Car Mađarima prepustio vođenje unutrašnjih poslova Ugarske. Mađari su se također složili da Ugarska mora s drugim dijelom Carevine biti u carinskoj uniji koja će se obnavljati svakih deset godina. Tako su stvorena tri posebna organizacijska oblika: trajna “zajednička monarhija” (koja će se pred vanjskim svijetom i dalje predstavljati kao velika habsburška sila); austro-ugarska ekonomska unija podložna obnovi svakih deset godina; i dvije zasebne političke jedinice Austrija i Ugarska.

“Zajednička monarhija” svodila se na Cara i njegov dvor, ministra vanjskih poslova, ministra rata i ministra financija.⁵ Nije postojala zajednička vlada ni zajednički predsjednik vlade. Neslužbeno i bez ustavne vlasti, carski je Krunski savjet imao funkciju zajedničkog kabineta. Sastojao se od dvojice predsjednika vlada, zajedničkih ministara, nekoliko nadvojvoda i šefa Generalštaba. Ali oni su mogli samo savjetovati Cara, u čijim je rukama i dalje ostalo vođenje vanjske politike. Međutim, Dvojna je monarhija imala svoj ustavni izraz u vidu austrijske i ugarske delegacije od po šezdeset članova koje su zasjedale odvojeno.⁶ Tako je ugarska delegacija predstavljala jedinstvenu državu Ugarsku sa simboličnim priznanjem Hr-

⁴ Nagodbom je zadržana jedinstvena zajednička vojska. Mađarska je na nju pristala samo po cijenu osnivanja vlastitog domobranstva, te je zbog toga i Austrija uspostavila svoje domobranstvo. Tako su tri vojne organizacije, s posebnim ministrima – za zajedničku vojsku i za domobranstva – zavisile od tri parlamenta: austrijskog, mađarskog i zajedničkog, što se negativno odrazilo na sam razvoj oružane sile Monarhije. Po zakonu iz 1869. vojna sila dijelila se na: carsku i kraljevsku vojsku i ratnu mornaricu. To je bila zajednička vojska s njemačkim zapovjednim jezikom i u miru podređena Ministarstvu rata; kraljevsko-ugarsko domobranstvo s mađarskim i kraljevsko-ugarsko-hrvatsko domobranstvo s hrvatskim zapovjednim jezikom – oba podčinjena mađarskom Ministarstvu zemaljske obrane; i carsko-kraljevsko domobranstvo, u zemljama zastupanim u Carevinskom vijeću, s njemačkim zapovjednim jezikom, podređeno austrijskom Ministarstvu zemaljske obrane. (Više o tome: *Vojna enciklopedija*, 1970: 333-337.)

⁵ Zapovjedništvo, vodstvo i organizacijska pitanja zajedničke vojske bila su u isključivoj nadležnosti Cara. Zbog toga nije postojao ministar vojske, već ministar rata čije su nadležnosti bile ograničene na vojna pitanja u užem smislu. Za razliku od zajedničkog ministra vanjskih poslova, ostala dva zajednička ministarstva imala su paralelna ministarstva u austrijskom i ugarskom dijelu Monarhije. Austrija je imala svoje ministarstvo obrane i financija, a Ugarska ministarstvo Honveda ili domobranstva i ugarsko ministarstvo financija. Dužnost zajedničkog ministra financija bila je svedena isključivo na pokrivanje zajedničkih izdataka obaju dijelova Monarhije. Kasnije je zajednički ministar financija bio zadužen i za Bosnu i Hercegovinu (Hellbing, 1967: 79).

⁶ U Ugarskoj je Gornji dom neposrednim glasanjem birao dvadeset članova, od kojih je jedan morao biti Hrvat. Donji dom ih je, također neposrednim glasanjem, birao četrdeset, od kojih su četvoricu birali hrvatski članovi Doma. U Austriji je dvadeset članova delegacije neposrednim glasanjem birao Gornji dom, dok ih je četrdeset birao Donji dom preko izbornih kolegija iz razli-

vatske, dok je austrijska delegacija bila posljednja verzija Skupštine staleža iz snova konzervativaca.⁷ Ugarska je plaćala samo jednu trećinu poreza Monarhiji, dok je u donošenju odluka imala ravnopravan status. Rad delegacija pod takvim se uvjetima svodio na puku debatu, što je odgovaralo Caru jer je zbog toga konačna odluka bila u njegovim rukama.

Ekonomska pitanja nisu bila prepuštena Carevoj odluci. O tome su odlučivala oba Parlamenta izravnim pregovorima. Najveći gospodarski problem bio je određivanje "kvota", tj. udjela u zajedničkim troškovima i s tim u vezi carinska politika. Ugarska je u početku sudjelovala s kvotom od svega 30%, koja je kasnije povećana na 34,4%, a to je uređeno carinskom politikom koja je sve više pogodovala ugarskim interesima. Austrijski dio Monarhije razvijao se u industrijsku regiju koja je ovisila o jeftinoj hrani iz Ugarske, a ova je pak svoju poljoprivredu štitila visokim carinama. Zbog toga je svaki desetogodišnji ekonomski dogovor Austrije i Ugarske izazivao tešku političku krizu koja je dovodila u pitanje i same temelje zajedničke države (Taylor, 1990: 162-168).

Nova Ugarska formirana je kao unitarna država, bez obzira na većinsko mađarsko stanovništvo koje je očekivalo unutarnju autonomiju u okviru dualizma (Galántai, 1967: 146). Dualističko rješenje predviđalo je uspostavu ravnoteže samo između dviju najjačih nacija, što bez sveobuhvatnog rješenja nacionalnog pitanja nije moglo biti čvrst temelj na kojem će se graditi budućnost Dvojne monarhije (*ibid.*: 148). Samo je s Hrvatskom 1868. sklopljena Hrvatsko-ugarska nagodba koja, za razliku od Austro-ugarske nagodbe, nije bila savez dvaju ravnopravnih, već bitno neravnopravnih partnera, jer je Hrvatska u najvažnijim pitanjima bila u podređenom položaju.⁸ Pritom je prevladala nada da će sporazumom s Mađarima sačuvati jedinstvo Monarhije. Zato je Hrvatska "autonomija" omogućavala samostalno odlučivanje samo u oblasti unutarnje uprave i zakonodavstva, odnosno u pravosuđu, školstvu i vjerskim pitanjima. Hrvatskog bana imenovao je Car, ali na prijedlog ugarskog predsjednika vlade, a malobrojni hrvatski zastupnici (40) u Ugarskom parlamentu mogli su biti svakog trena nadglasani (Kann, 1964: 131). Teški uvjeti

čitih pokrajina – razmjerno veličini pokrajine (od dvadeset delegata za Češku do jednog za Tirol, odnosno Vorarlberg) (Taylor, 1990: 167).

⁷ Austrijski Nijemci i Mađari različito su doživljavali svoj položaj u "svojim" dijelovima Monarhije, kao i samu Austro-ugarsku nagodbu. Za Nijemce je Nagodba bila nužnost, ali to nije bio razlog da se osporava. Većina se još uvijek osjećala pripadnicima cjelovitog habsburškog carstva i jancima njegove sigurnosti. Mađari su se, naprotiv, poistovjećivali isključivo s ugarsko-mađarskom državom, s time da su ta dva pojma doživljavali jedinstveno. Nagodba je, za sve slojeve mađarskog stanovništva, bila manje-više potrebna nužnost, pa su zbog toga bili politički usredotočeni na kraljevinu Ugarsku, a ne na habsburško carstvo (Kann, 1962: 153).

⁸ O Hrvatsko-ugarskoj nagodbi vidjeti u Ratner, 1949.

nagodbe za Hrvate proizašli su, uz ostalo, više iz političkog neiskustva hrvatskih prvaka⁹ nego iz prepotentnosti Mađara. Hrvatska je sačuvala svoju posebnost, svoj jezik i Sabor i morala je plaćati fiksni postotak zajedničkih troškova Ugarske kraljevine.¹⁰ No najveći problem nastao je oko Rijeke. Hrvati su tražili Rijeku, a Mađari su zahtijevali da ona bude slobodna luka. Budući da Hrvati nisu popuštali, Mađari su se dočepali Rijeke trikom kartaškog varalice: kad su nagodbu odnijeli Franji Josipu na odobrenje, Mađari su preko hrvatske izjave da o toj točki nije postignut dogovor naljepili hrvatski prijevod svoje verzije.

U Austriji su ustavni zakoni stvorili liberalniji sustav individualnih sloboda nego u Ugarskoj ili carskoj Njemačkoj. Uvedena je jednakost pred zakonom, oza-konjen je građanski brak, zajamčena sloboda govora i sloboda kretanja. Obnovljena je kontrola države nad Katoličkom crkvom, a kleru oduzet nadzor nad školstvom. Uravnoteženi državni proračun i stabilna valuta održat će se trideset godina. Međutim, najveća je mana tih liberalnih normi iz 1867. nepromijenjen sustav izborne geometrije. Njemački liberali nisu se potrudili proširiti izbornu pravo čak ni u izrazito njemačkim gradovima. Donošenje odluka opet je ostalo u rukama Cara i nekolicine ministara u koje je on imao povjerenja (Taylor, 1990: 169-170).

Ugarska je početkom 20. stoljeća imala 20 milijuna stanovnika, ali samih Mađara nije bilo ni deset milijuna. Većinu su činili Slovaci, Rumunji, Srbi, Hrvati, Nijemci te Bugari. U austrijskom dijelu Monarhije situacija je bila slična. Od 28 milijuna stanovnika Nijemaca nije bilo više od 10 milijuna. Ostalo stanovništvo pripadalo je svim nacionalnostima srednje Europe: Poljacima, Rusinima, Rumunjima, Česima, Slovincima, Talijanima, Hrvatima i Srbima. Iako su prevladavali Slaveni, oni u ovom mozaiku naroda nisu bili dobro politički povezani i nisu svi imali iste interese.¹¹

⁹ Mađarski pregovarači su na početku pregovora namjeravali Hrvatskoj odobriti veću financijsku autonomiju nego što su Hrvati bili voljni prihvatiti. U tom slučaju Hrvatska bi morala preuzeti i obavezu da sama od svoje zarade pokriva svoje troškove. Hrvatski pregovarači smatrali su da je hrvatsko gospodarstvo suviše slabo, pa nisu na to pristali. To se pokazalo krivom procjenom (Pešelj, 1967: 179).

¹⁰ Mađarska državna politika zastupala je stav da su Mađari u Ugarskoj "politički narod", a nemađari "narodnosti". Iz toga se izvodio zaključak da je Ugarska mađarska država, te da su stoga i nemađari politički Mađari. Donesen je poseban zakon kojim su u liberalnom duhu priznata prava "narodnosti" odnosno jezika i škola, ali se taj zakon provodio ograničeno. Služio je prvenstveno za "paradu" mađarskom liberalizmu pred stranim neupućenim svijetom. Cilj je bio da se denacionaliziraju nemađari i pretvore u nacionalne Mađare. Ta pretjerivanja imperijalističkog mađarizma išla su tako daleko da su se osjećala preko državnih vlasti i u Hrvatskoj, iako su sami Mađari priznali Hrvate kao "politički narod" s atributima posebne državne individualnosti (Trumbić, 1936: 41).

¹¹ U ugarskom dijelu Slovaka je bilo oko dva milijuna na sjevernoj granici; Rumunja oko tri milijuna u Sedmogradskoj; Srba oko milijun u Temišvarskom Banatu i dolini Dunava; Hrvata

Dvojna monarhija nastala je kao spoj dviju ustavnih država od kojih se jedna temeljila na njemačkoj, a druga na mađarskoj hegemoniji. Ali iza tog ustavnog vela ostala je Habsburška Monarhija – carstvo čiji se vladar odrekao dijela svojih ovlasti u unutrašnjim poslovima, ali mnogi neriješeni problemi omogućavali su mu neograničen prostor manevriranja i očuvanja vrhovne vlasti (*ibid.*: 173).

III

Početak dvadesetog stoljeća i u Austriji i u Ugarskoj izbile su istovremeno političke krize izazvane građanskim nacionalizmom – u Austriji kao posljedica industrijskog razvoja, a u Ugarskoj zbog propadanja poljoprivrede.

Kapitulacija cara Franje Josipa I. pred Ugarskom 1867, odnosno njegov pristanak na Austro-ugarsku nagodbu, imala je za samu Ugarsku paradoksalan učinak: mađarsko sitno plemstvo postiglo je politički uspjeh upravo u trenutku svoje ekonomske propasti. Taj je proces započeo ukidanjem tlake 1848. godine, a kulminirao je pojavom jeftinog američkog žita. Njihove posjede preuzeli su krupni veleposjednici (magnati) kojima je odgovaralo ukidanje tlake i koji su svojim kapitalističkim pristupom poljoprivrednoj proizvodnji mogli izdržati nalet svjetske konkurencije. Od 1867. do kraja stoljeća nestalo je više od sto tisuća samostalnih zemljoposjednika, te se više od trećine Ugarske našlo u rukama magnata, a petina u vlasništvu samo tristo obitelji (*ibid.*: 229).

Sitno bezemljaško plemstvo spasio je od potpunog nestanka novi karakter ugarske države koji je zahtijevao veliki državni aparat. Ugarska je 1867. ustrojena po austrijskom modelu kao ogromna birokratska organizacija, s državnim željeznicama, državnim poštom, državnim zdravstvenom službom i državnim školstvom. Sitno plemstvo bez vlastitog agrarnog posjeda našlo je zaposlenje u državnoj upravi i egzistencijalno se poistovjećivalo s centraliziranom Ugarskom. Početkom 20. stoljeća birokratski aparat zapošljavao je oko četvrt milijuna mađarskih sitnih plemića. Oni su imali tek osnovno administrativno iskustvo u svojim županijama, ali su za te položaje bili kvalificirani samim time što su bili Mađari. Suočeno s konkurencijom ostalih narodnosti, mađarsko sitno plemstvo nije se usudilo provesti odredbe zakona o narodnostima iz 1868. godine. Naprotiv, kako bi sebi osigurali privilegirani položaj, zahtijevali su od svih stanovnika Ugarske znanje mađarskog jezika. Na taj su način, uz ostalo, onemogućili političku afirmaciju drugih narodnosti, istjerali iz

više od dva milijuna u Hrvatskoj i Slavoniji. Transilvanski Nijemci (Sasi) i Bugari u okrugu Temiš bili su relativno malobrojni. Dok je u austrijskom dijelu Galicije živjelo nešto manje od pet milijuna Poljaka i preko tri milijuna Rusina; u Češkoj oko šest i pol milijuna Čeha; u Štajerskoj, Koruškoj, Kranjskoj i Istri preko milijun Slovenaca; u Južnom Tirolu i Istri oko 700 000 Talijana; te u Istri i na jadranskoj obali više od 700 000 Hrvata i Srba. Opširnije u: Renouvin, 2008: 75-79; Kardum, 2009: 21-23.

Parlamenta njihove malobrojne predstavnike, osudili njihove organizacije i u potpunosti monopolizirali državnu službu i slobodne profesije. Na početku dvadesetog stoljeća u Ugarskoj su 95% državnih činovnika, 92% županijskih činovnika, 89% liječnika i 90% sudaca bili Mađari.¹²

Mađarski nacionalizam nije bio ekskluzivan. Svjesni svoje brojčane slabosti, Mađari su na svoju stranu uspješno pridobivali malobrojnu inteligenciju ostalih ugarskih nacionalnosti. Najviše uspjeha imali su kod Nijemaca, koji su zadobili dominantan položaj u industriji i trgovini, i Židova, koji su bili najveći zagovornici “asimilacije” (*ibid.*: 231-232).

Vatreni nacionalizam mađarskog sitnog plemstva nije bio samo sredstvo kojim je čuvalo monopol na državnu službu, nego i njegovo novo i odlučno oružje u vječitoj borbi s magnatima. Za razliku od sitnog plemstva kojem je oduvijek bila odbojna veza s dinastijom, magnati – kozmopolitski dvorani s golemim feudima – nastojali su se pogađati s Habsburgovcima. To je, očigledno, bio predložak iz 1848. godine. Sitno je plemstvo većinom ostalo uz Lajosa Kossutha, dok su magnati bili skloniji suradnji s Habsburgovcima. Nakon 1867. situacija se preokrenula, magnati su postali samostalni krupni agrarni kapitalisti, a sitno plemstvo više nije samo zlovoljno čamilo u svojim županijama, nego je ušlo u državnu službu o kojoj je i ovisilo. S obzirom na promjenu okolnosti sada su sitnom plemstvu bili potrebni dobri odnosi s Habsburgovcima kako bi se očuvala snaga ugarske države i vlastita egzistencija. Zbog toga su bili voljni plaćati svoju slobodu poštovanjem prerogativa Krune u poslovima vojske i vanjske politike (*ibid.*: 237). Simbol te promjene i istinski tvorac nove Ugarske bio je Koloman Tisza, koji je 1875. postao ugarski predsjednik vlade i 25 godina, koliko se njegova stranka zadržala na vlasti, bio je vjeran sluga Franje Josipa.

Pukim čuvanjem vlastitih interesa Tisza i njegovi sljedbenici iz sitnog plemstva ne bi se mogli održati, jer su Kossuthove ideje duboko prožele nacionalni osjećaj Mađara koji se kalio na gorkom iskustvu u razdoblju od 1849. do 1867. Neprekidna hajka na narodnosti bila je nužna i Tiszi i njegovim sljedbenicima kao dokaz da su, unatoč pokornosti Caru, ostali dobri Mađari. Međutim, u središnjoj Ugarskoj, s većinskim mađarskim stanovništvom, birači su se uporno držali kossuthovskih ideja. Da bi tome doskočio, Tisza je pribjegao posebnoj “izbornoj geometriji” – stvaranjem, s jedne strane, ogromnih izbornih kotareva od čak 10.000 mađarskih birača, a, s druge, malenih izbornih jedinica od samo 250 birača u područjima nacionalnih manjina. Budući da je u ovim potonjima malo tko znao mađarski, odluka je

¹² Hrvatski sabor također je bio nemoćan. Kontrolirane iz Budimpešte, željeznice su uvele mađarske službenike širom Hrvatske, a poslužile su i kao sredstvo daljnjeg slabljenja Hrvatske tako što je ugarska uprava spriječila svaku željezničku vezu između Zagreba i Beča te tako prisilila hrvatske željeznice na neprirodnu vezu s Budimpeštom (Taylor, 1990: 230-231).

ovisila samo o nekoliko mađarskih funkcionera. Zahvaljujući tim “džepnim kotarevima” uspješno se održavao mađarski monopol nad nemađarskim stanovništvom (*ibid.*: 238).

Taj “genijalni” sistem pomrsio je račune magnatima koji su vjerovali da će im dualizam osigurati visoke položaje s častima i povlasticama. Međutim, mjesto su im preoteli marljiviji i manje zahtjevni sitni plemići koji su im se uz pomoć Cara nametnuli i isključili ih iz vlasti. Magnati su po odgoju bili kozmopoliti, a smatralo ih se i povijesnim izdajicama ugarske nezavisnosti zbog uloge koju su odigrali 1848. Sada su bili lišeni svog tradicionalnog utjecaja na dvoru, pa im nije preostalo ništa drugo nego da se usredotoče na politiku domoljublja, tj. na borbu protiv dinastije. Jedino im na tom polju Tisza nije mogao konkurirati, jednako kao što ni oni njega nisu mogli nadmašiti u politici “mađarizacije” koju je tako nesmiljeno provodio.

Tisza i sitno plemstvo postali su branitelji dualizma, dok su predstavnici magnata na čelu s Gyulom Andrássyjem (Konstitualna stranka), Albertom Apponyijem (Nacionalna stranka) i grofom Aladarom Zichyjem (Katolička narodna stranka) (Trumbić, 1936: 62) postali zagovornici “personalne unije”, zahtijevajući da Ugarska ima vlastitu vojsku, što bi posredno značilo i da vodi vlastitu vanjsku politiku iako se Lajos Kossuth već odavno odrekao takva programa, zagovarajući podunavsku konfederaciju bez Habsburgovaca (Taylor, 1990: 240). Na potpuno odvajanje od Austrije i Habsburgovaca ipak se nije pomišljalo jer je bilo jasno da bi borba za nezavisnost mogla potaknuti i demokratske snage nemađarskih naroda koji su željeli vlastitu samostalnost ili samoupravu. Privlačila ih je samo mogućnost novih privilegija u vojsci i diplomaciji (Jászi, 1964: 358).

Pravi razlog snažnog domoljublja magnata bio je strah od mogućih posljedica krize koja je zahvatila agrar, a dosegla je vrhunac potkraj devetnaestog stoljeća. Suočeni s nemirima seljaka, k tome ugroženi savezom poljoprivrednih radnika, magnati su revolt protiv svog staleža preokrenuli u revolt prema Dvoru, a kao glavni uzrok svih problema u Ugarskoj istaknuli su upotrebu njemačkog kao zapovjednog jezika u austrougarskoj vojsci. U tom trenutku takva je politika bila moguća jer je 1897. potpisivanjem sporazuma Austro-Ugarske i Rusije otklonjena neposredna opasnost od glavnog vanjskog neprijatelja kojeg su se bojali i Nijemci i Mađari. A kad više nije bilo ruske opasnosti na Istoku, magnati su svoje ostrašćeno domoljublje mogli nesmetano usmjeriti protiv dinastije (*ibid.*: 359).

IV

Kriza je započela u austrijskom dijelu Dvojne monarhije jer se vladajući Nijemci nisu mogli pomiriti s činjenicom da su uredbom o češkom i njemačkom kao jezicima “unutrašnje službe” u cijeloj Češkoj izgubili monopol na službene položaje. Austrijski Nijemci nisu mogli sačuvati Austriju kao njemačku nacionalnu državu,

a istovremeno nisu htjeli dopustiti da se ona pretvori u nadnacionalnu tvorevinu. Kriza u Austriji otvorila je vrata krizi cjelokupne Carevine.¹³ Padom predsjednika austrijske vlade grofa Kazimira Badenija u studenom 1897. raspala se ustavna vlast u Austriji, što je mađarske magnate oslobodilo i straha da će se protiv njih mobilizirati jedinstvena Austrija. Istovremeno se i Carevinsko vijeće otelo kontroli, pa se nije mogao izglasati novi carinski sporazum, što je značilo da je stari sporazum morao ostati na snazi sve do 1903. godine. To je omogućilo da se opravdaju novi formalni ustupci Ugarskoj. A zbog meteža koji je tada vladao u Austriji, činilo se da se stari Car ne može oduprijeti napadima na dualizam, pa je pokrenuta i oštra kampanja protiv jedinstvene vojske.

Car je bio svjestan da je Monarhija potrebna “vladajućim narodima” ako žele održati svoju prevlast i gospodstvo te da ih može natjerati na poslušnost ako im zaprijeti uskraćivanjem svoje podrške. Toj prijetnji pribjegavao je samo u krajnjoj nuždi (*ibid.*: 360).

Nakon smrti Lajosa Kossutha 1894. i svečanog povratka njegovih posmrtnih ostataka u Budimpeštu, na čelo Nezavisne stranke stao je njegov sin Ferenc Kossuth, a agitacija protiv dualizma poprimila je zabrinjavajuće, gotovo revolucionarne razmjere. Kad su se sve glasnije i otvorenije počeli isticati zahtjevi za potpunom nezavisnošću Ugarske, jer da ona ima pravo svakog trena otkazati Nagodbu iz 1867, car Franjo Josip morao je odustati od svoje dotadašnje, pomirljive politike. Iako je u početku teško prihvaćao diobu vlasti, kad je konačno pronađen oblik vladavine koji mu se činio prihvatljivim i koji je obećavao uspješnost, Car je nepopustljivo i tvrdokorno branio *Nagodbu (Ausgleich)*. Svako odstupanje od tog dogovora smatrao je izdajom i zločinom (Wandruszka i Urbanitsch, 1975: 61).

Dvojna monarhija našla se u najtežoj krizi od 1848. godine, a Car je ugarsku krizu mnogo teže proživljavao od one u Austriji, jer je ugrožavala temelje austro-ugarske opstojnosti (Tschuppik, 1928: 247). Udar protiv zajedničke vojske bio je udar i na Cara kao vrhovnog zapovjednika, a vojna pitanja bila su i za Cara i za prijestolonasljednika Franju Ferdinanda od najvišeg državnog interesa (Stöller, 1942: 4). Vojska je za Cara bila simbol njegove carske i kraljevske naoružane vlasti. Takvo visoko mišljenje o vojsci proizlazio je iz Careva mladenačkog iskustva kada je upravo zahvaljujući vojsci Monarhija spašena 1848. godine. Osim toga i kasniji savez s Njemačkom počivao je na činjenici da je Njemačka bila najmoćnija vojna sila u Europi. I sam Franjo Josip sanjario je o ulozi uspješnog vojnog stratega, ali morao

¹³ Povlaštenu Nijemci i Mađari tada nisu ni slutili da korijen treće krize počinje rasti u duhu nekolicine hrvatskih intelektualaca, kao posljedica toga što su Habsburgovci Hrvatsku iznevjerili, a Mađari je tlačili. U roku od deset godina južnoslavensko će pitanje zasjeniti i ustavnu zbrku u Austriji i vrenje u Ugarskoj, a za dvadeset će godina na izazovu jugoslavinstva pasti i habsburška dinastija i hegemonizam Nijemaca i Velika Ugarska (Taylor, 1990: 241).

se pomiriti s činjenicom da se taj san nije i nikad neće ostvariti. Usprkos tome smatrao je da se jedinstvo i homogenost austrougarske vojske ne smije ni po koju cijenu ugroziti i da zapovjedni jezik mora ostati jedinstven. Takvu nepokolebljivu Carevu stavu pridonijela je činjenica da je bio odgojen kao vojnik i zbog toga se jedino u okviru svojih vojnih obaveza dobro osjećao i do kraja života osobno donosio gotovo sve vojne naredbe, bez obzira na to je li se radilo samo o kroju ili boji uniformi (Wandruszka i Urbanitsch, 1975: 62).

Austrougarska je vojska zbog svog mnogonacionalnog sastava imala poseban problem sa sporazumijevanjem. Naime, iako je zapovjedni jezik bio njemački, obični vojnici koji nisu bili njemačkog porijekla uglavnom nisu njime vladali. Taj problem rješavao se tiskanjem vojnih udžbenika za češki, hrvatski, poljski, rumunjski, slovački, slovenski i mađarski jezik namijenjenih časnicima kako bi mogli komunicirati sa svojim podređenima.¹⁴ Sam Car vrlo je dobro govorio jezike svoje monarhije i bio je svjestan da je nacionalno pitanje najteže unutrašnjopolitičko pitanje Dvojne monarhije. Premda nikad nije davao prednost Nijemcima, već je, naprotiv, strogo vodio računa da u vladi¹⁵ bude zastupljeno što više činovnika ostalih austrougarskih nacionalnosti, "svoje" narode doživljavao je isključivo kao stanovnike određenih regija, a ne kao posebne nacionalnosti (*ibid.*: 64).

V

Sudbonosni događaji 1903. nagnali su cara Franju Josipa na energične poteze. Problem je nastao zbog toga što se nekoliko godina broj ročnika austrougarske vojske nije povećavao. S obzirom na političke prilike u Monarhiji ni jedan ministar rata nije se usudio ni austrijskom ni ugarskom parlamentu predložiti povećanje kvota iako se vojno zapovjedništvo već godinama mučilo kako popuniti stare i nove vojne formacije. Dotadašnje kvote nisu pratile porast stanovništva, pa je vlada u vidu novog obrambenog zakona zatražila da se kvota poveća za 23 000 ročnika godišnje. Austrijski dio Monarhije, uključujući i Čehe, prihvatio je Carev zahtjev, ali u Ugarskoj je Nezavisna stranka Ferenza Kossutha smatrala da je to dobra prilika da se u ugarskim jedinicama zajedničke vojske uvede mađarski kao zapovjedni jezik.¹⁶ Pitanje jezika u ovom slučaju nije ni u kojem pogledu bilo kulturološki

¹⁴ *Seidels Militär-Sprachbücher*, Handbücher für den Vorgesetzten im Verker mit den Mannschaften in Deutcher und der betreffenden fremden Sprache, Verlag von L.W.Seidel&Sohn, K.u.K. Hofbuchhandler, Beč.

¹⁵ Uglavnom su članovi austrijske vlade bili pripadnici visoke državne birokracije, dok su vodeći političari birani iz redova visokog dvorskog plemstva ili visokog pokrajinskog plemstva, a u pravilu su to bili ljudi od najvećeg Careva povjerenja (Kann, 1962: 158).

¹⁶ Zatraženo je obavezno premještanje ugarskih časnika u ugarske jedinice i isključivanje austrijskih časnika iz ugarskih jedinica; ublažavanje obaveze znanja njemačkog jezika za ugarske

ili jezični problem. Mađarski jezik ne samo da nije bio u podređenom položaju u odnosu na njemački već je uživao, s obzirom na politiku mađarizacije u Ugarskoj, povlašten status s obzirom na jezike ostalih naroda Ugarske. Pitanje jezika u ovom je slučaju postavljano isključivo kao političko pitanje s ciljem da se olabavi i posljednja spona sa zajedničkom državom i omogućiti u perspektivi nezavisnost Ugarske pod vodstvom Mađara. Car to nije mogao prihvatiti, ali postojao je i drugi razlog¹⁷ zbog čega bi se zahtjev kossuthista teško mogao provesti u djelo. U okviru ugarskih korpusa bilo je i 17 hrvatskih regimenata, a Hrvati bi se digli na oružje na prvu zapovijed na mađarskom jeziku (Tschuppik, 1928: 468). Usprkos tome Kossuthova stranka organizirala je u Ugarskom parlamentu žestoku opstrukciju, što je izazvalo Cara na energičnu obranu vojske kao zajedničke institucije koja ne smije doći u pitanje.

Nakon pada liberalne vlade u Ugarskoj Car je novim predsjednikom vlade imenovao grofa Khuena-Héderváryja kojeg je pratio glas "jakog političara" jer je kao ban Hrvatske političkom korupcijom, silom i davanjem povlastica Srbima uspješno držao pod kontrolom rastuću hrvatsku opoziciju. Car se nadao da će Khuen moći obuzdati i ukrotiti i Kossuthovu stranku (Redlich, 1929: 402). No on u tome nije bio tako uspješan. Opstrukcija se ne samo nastavila već i prelila izvan Parlamenta, na "ulicu", a zarazno je djelovala i na ostale dijelove Monarhije. Nemiri su zahvatili Prag, Innsbruck, pa čak i Beč. Khuen je ustuknuo i savjetovao Caru da povuče zakon o regrutiranju, što je on teškog srca i učinio, ali je time doveo u nemoguć položaj austrijskog predsjednika vlade Ernesta von Koerbera koji je bio prisiljen podnijeti ostavku jer je zastupao stanovište da je zakonski prijedlog nužan i da se od njega nikako ne smije odustati. Ali ni Khuen se nije dugo održao, pa je Car imenovao Istvána Tiszu (sina Kolomana Tisze) novim ugarskim predsjednikom vlade. Međutim, iako je povukao zakon o regrutaciji, Car je odaslao poruku svojoj vojsci iz Chlopyja u Galiciji, gdje je prisustvovao vojnim manevrima, u kojoj je jasno potvrdio svoju odlučnost da vojska mora ostati jedinstvena. "Moja vojska neka zna da se nikad neću odreći svojih prava i dužnosti koje mi pripadaju kao vrhovnom zapovjedniku. Moja vojska mora ostati jedinstvena i zajednička kao i do sada, snažna za obranu Austro-Ugarske Monarhije od neprijatelja s bilo koje strane..." (Bibl, 1937: 429). Careva je poruka u Austriji (osim među radikalnim Česima) prihva-

časničke kandidate; obuka ugarskih kadeta isključivo u ugarskim vojnim školama; priznanje mađarskog jezika službenim jezikom u vojsci; uporaba ugarske zastave i znakovlja ugarskih vojnih jedinica (Deák, 1992: 69).

¹⁷ Nije bilo dovoljno ugarskih časnika da preuzmu zapovjedništvo u svim vojnim jedinicama iz Ugarske. Nemađarski časnici koji su bili ugarski državljani većinom su bili njemačkog porijekla i uglavnom nisu htjeli biti premješteni u ugarske jedinice, a to nisu htjeli ni mađarski časnici (Deák, 1992: 69).

ćena s velikim odobravanjem, ali u Ugarskoj je izazvala buru ogorčenja mađarske inteligencije,¹⁸ a agitacija tiska dovela je opće raspoloženje do usijanja. Zbog toga je Tiszina liberalna stranka, iz straha od daljnje radikalizacije kossuthista, izradila kompromisni vojni program u korist ugarske vojske. Car ga je blago revidiranog ipak prihvatio. Već je bio u 73. godini života (1903) i prvi put su ga u obavljanju svakodnevnih dužnosti počeli ometati znakovi starosti.

Tisza je uspio pridobiti i mađarsku opoziciju za kompromisni zakon, pa je u ožujku 1904. nastupilo primirje. No to je trajalo samo kratko i već je sljedeće godine Nezavisna stranka nastavila s opstrukcijom parlamentarizma, što je isprva dovelo do prekida rada Parlamenta, a zatim i do njegova raspuštanja. Tisza je, bez svake sumnje, bio mađarski domoljub i nastojao je od Cara dobiti što veće koncesije za Mađare, ali nikako nije htio ugroziti dualističko uređenje koje je Mađarima osiguravalo ne samo povlašten položaj u Ugarskoj već i mogućnost znatnog utjecaja na opću politiku Monarhije.¹⁹ Car je posebno cijenio Tiszu, s kojim se nije uvijek slagao, ali se s njim uvijek savjetovao i njegove savjete nije zanemario.

Tisza je političku agoniju odlučio prekinuti na radikalna načina. Predložio je potpuno poštene izbore bez, za Ugarsku specifične, ali uobičajene, političke korupcije. Potez je bio riskantan, ali u siječnju 1905. održani su jedini poštene i slobodni izbori. Tiszini liberali poraženi su do nogu, a novu vladu formirala je koalicija stranaka protivnih dualizmu na čelu s Kossuthovom Nezavisnom strankom. Sada su Tiszini protivnici sami morali snositi odgovornost obnašanja vlasti. Politička scena ponovno se opasno radikalizirala jer je sada nova parlamentarna većina zahtijevala da mađarski jezik bude zapovjedni jezik u ugarskoj vojsci. Bio je to više nego nedvosmislen zahtjev za odvajanje ugarske vojske iz zajedničke austrougarske vojske (Kann, 1964: 136). S obzirom na to da su više od polovine ugarske vojske sačinjavale jedinice Slovaka, Rumunja, Hrvata i Nijemaca, taj je zahtjev manifestirao želju Mađara da ugarska vojska postane još jedno snažno sredstvo mađarizacije u nemađarskim dijelovima Ugarske.

Caru se osvetila njegova 36-godišnja nebriga za položaj nemađarske većine u Ugarskoj, koju je u potpunosti prepustio mađarizaciji ugarske vlasti jer je bio svjestan da je mađarski pristanak na *Nagodbu* bio uvjetovan (iako to nije bilo izričito

¹⁸ Car je u svom proglasu vojsci također izjavio da: "Čitava moja vojska... prožeta je duhom jedinstva i zajedništva, poštujući sve nacionalne osobnosti, u stanju je riješiti sve antagonizme iskorištavajući posebne kvalitete svake etničke grupe za opću korist". Izraz "etničke grupe" na mađarski je preveden kao "plemenske grupe", što je za Mađare bila neoprostiva uvreda jer nisu tretirani kao suveren narod i ravnopravan partner Austrijancima (Deák, 1992: 69).

¹⁹ Tiszinu su politiku u Austriji doživljavali kao manifestaciju mađarskog šovinizma, a u Ugarskoj kao bijednu predaju pred austrijskom politikom (Deák, 1992: 70).

navedeno) njihovom neograničenom vladavinom u Ugarskoj.²⁰ Sada je dugogodišnja zaštita mađarske hegemonije stigla na naplatu u vidu osporavanja Careva uvjeta na *Nagodbu*, da vojska Dvojne monarhije ostane jedinstvena i isključivo pod njegovim zapovjedništvom (Redlich, 1929: 404). Ogorčen držanjem mađarskog visokog plemstva, Franjo Josip odlučio se za energičan potez jer je za to imao podršku ne samo časničkog kora već i svojih generala.²¹ Prekinuo je ustavnu praksu i imenovao je sebi vjernog i lojalnog generala Gézu Fejérváryja novim ugarskim predsjednikom vlade. Iako je Fejérváry uživao popularnost kod Mađara, njegovi pregovori s predstavnicima pobjedničke koalicije nisu urodili plodom, jer oni nisu odustajali od svog uvjeta da će preuzeti dužnost samo ako Ugarska dobije svoju vojsku. Car je svoju zlovolju vrlo jasno pokazao kad je pozvao predstavnike pobjedničke koalicije²² u audijenciju da bi im napadno kratko pročitao uvjete koje moraju prihvatiti ako žele formirati vladu i odmah ih otpustio. Ali ni ta Careva gesta nije utjecala na politiku koalicije. Odbili su pregovore i sa zajedničkim ministrom vanjskih poslova jer nije bio Mađar, a pregovori s opunomoćenim Carevim predstavnikom grofom Czirikijem također nisu dali rezultata. Zato je Car povjerio generalu Fejérváryju formiranje nove neparlamentarne vlade u kojoj je ministar unutarnjih poslova postao mađarskoj javnosti potpuno nepoznat Joseph Kristoffy. Iako je bio Mađar, Kristoffy je bio pobornik uvođenja općeg prava glasa u Ugarskoj i za tu je ideju pridobio i generala Fejérváryja. Opće pravo glasa ukinulo bi mađarsku hegemoniju nad većinskim nemađarskim narodima Ugarske, pa su mađarski političari započeli žestoku kampanju protiv toga, zbog navodne povrede ustava i politike nove vlade. No nitko nije očekivao da će istovremeno sa sazivanjem Parlamenta 19. veljače 1906. biti objavljeno imenovanje i Honved²³-generala Alexandra Nyirija kraljevskim komesarom za Ugarsko kraljevstvo. Tek što je predsjednik Parlamenta zaključio zasjedanje, Honved-pukovnik Fabricius je sa svojim odredom i policijskim snagama ušao

²⁰ “Nakon uspostave Dvojne monarhije, što je značilo da je Ugarska pobijedila njemačke zagovornike centralizma u Beču, Mađari su učinili sve što je u njihovoj moći da ojačaju vladavinu njemačkih liberala u austrijskom dijelu Monarhije... Učinili su to zbog toga što su pravilno zaključili da bi svako popuštanje Beča potlačenim narodima u austrijskom dijelu Monarhije moglo izazvati slične zahtjeve potlačenih naroda i u ugarskom dijelu” (Crankshaw, 1972: 211).

²¹ Začuđuje činjenica da časnički kadar zajedničke vojske nije podlegao političkoj svađi oko vojnih pitanja iako zajedničke države, što se tiče unutrašnje politike, umnogome od 1867. više nije ni bilo. Vojni vrh uspješno se odupro svim političkim izazovima zahvaljujući njegovanju tradicije posebne aristokratsko-viteške časti i bezrezervne odanosti i povezanosti s vrhovnim zapovjednikom – Carem (Allmayer-Beck, 1967: 122).

²² To su bili: grof Gyula Andrassy, Albert Apponyi, Aladar Zichy, barun Desiderius Bánffy i Ferenc Kossuth.

²³ Ugarske domobranske jedinice.

u zgradu Parlamenta da bi pročitao dekret o njegovu raspuštanju.²⁴ Mnogi su očekivali da će takav Carev potez, kako su to najavljivali mađarski nacionalisti, izazvati otpor mađarskog stanovništva, ali to se nije dogodilo. Pokazalo se da je godinama marljivo građena i pothranjivana predodžba o mađarskom režimu kao zastupniku istinskih interesa ne samo vladajuće klase liberala i veleposjednika već i mađarskog naroda u cjelini bila iluzija. Mađarski narod nije se htio latiti oružja za obranu privilegija klasa u krnjem Ugarskom parlamentu. Izgledalo je čak da je otvoren put za mirno restrukturiranje nacionalne i socijalne strukture feudalne Mađarske. Ali i to se pokazalo iluzornim (Kann, 1964: 136).

Već u srpnju Kristoffy je objavio nacrt zakona o općem i direktnom pravu glasa za parlamentarne izbore u Ugarskoj. Ta objava ipak je otriježnila i urazumila pobjedničku koaliciju. Odustali su u cijelosti od svojih zahtjeva za uvođenje mađarskog jezika kao zapovjednog jezika u ugarske postrojbe zajedničke vojske svjesni da u protivnom neće dobiti Carev pristanak da dođu na vlast. O tome su potpisali sporazum s Fejérváryjem koji je sadržavao i njihovo obećanje da će, kad preuzmu vlast, provesti izbornu reformu. Ali na tome obećanju se stalo. Nova vlada na čelu s Alexanderom Wekerleom u čitave tri godine svoje vladavine nije ni jednom pokušala provesti obećanu izbornu reformu. Car nije inzistirao. Novi izborni zakon trebao je biti samo sredstvo za slamanje mađarskih nacionalista. Kad je to postignuto, odustalo se i od izborne reforme i od revizije *Nagodbe*. Obje strane u tom sporu imale su za to dobar razlog.

Mađarski vladajući krugovi, bez obzira na to jesu li pripadali Tiszinim liberalima ili nezavisnima Ferencu Kossutha, rado su odustali od svih varijanti revizije *Nagodbe* u strahu od mogućih sveobuhvatnih socijalnih i nacionalnih reformi koje bi ugrozile njihov dominantni položaj u Ugarskoj. Evidentno je bilo i to da je nesigurna pozicija Krune u Ugarskoj počivala isključivo na zajedništvu interesa visokog plemstva, magnata i visokih trgovačkih i industrijskih slojeva u oba dijela Monarhije. Uvođe-

²⁴ U Austro-Ugarskoj kao cjelini i u njenim dijelovima Austriji i Ugarskoj Parlament nije ni zakonski ni u političkom životu predstavljao vrhovni autoritet o čijem povjerenju ovisi izvršna vlast. Kruna je uz suradnju Parlamentata Austrije i Ugarske upravljala poslovima legislative. Vlade su prije svega trebale imati povjerenje Krune i vladale su prvenstveno u interesu Krune. Vlade su polagale račun Parlamentima isključivo u slučaju izričitog protuzakonitog djelovanja članova vlade, ali nisu ovisile o podršci parlamentarne većine. Parlamentarna podrška uvijek je bila dobrodošla, ali ako je nije bilo, moglo se vladati uz pomoć carskog dekreta. U austrijskom je dijelu Monarhije zbog stalne parlamentarne opstrukcije takva praksa postala pravilo. U Ugarskoj je ograničenje izbornog zakona omogućavalo sigurnu mađarsku parlamentarnu većinu, pa je parlamentarna kriza bila mnogo manje vjerojatna. Ali kad se to dogodilo 1905, Car se nije ustručavao raspustiti Parlament i imenovati činovničku vladu koja nije uživala podršku parlamentarne većine (Kann, 1962: 158).

nje općeg prava glasa u Ugarskoj moglo je radikalno promijeniti odnose, jer bi prevagu dobili uglavnom sitni seljaci i radnici nemađarskog porijekla. Njihova podrška ovisila bi isključivo o potpunoj promjeni politike prema nacionalnom pitanju i dalekosežnim promjenama u socijalnoj i agrarnoj politici. S time teško da bi se složili vodeći gospodarski krugovi, što je bilo vidljivo iz krize koja je potresla austrijski dio Monarhije kada je 1906/1907. uvedeno opće pravo glasa.²⁵ Razvoj događaja ne bi nikako stao na tome. U ugarskom dijelu Monarhije prevagu bi dobili Slaveni koji bi tražili ujedinjenje sa svojom subraćom iz austrijskog dijela Monarhije. Austro-ugarska nagodba bi se u tom slučaju morala temeljito revidirati i omogućiti da se Habsburška Monarhija reorganizira u saveznu državu na etničkoj osnovi. U tom slučaju Kruna bi svoju vlast morala početi graditi na podršci nižih srednjih slojeva, seljaka i radnika svih nacionalnosti, a odreći se podrške visokog plemstva, krupne industrije i hijerarhijski ustrojenog činovništva uz čiju je potporu vladala već nekoliko desetljeća. Takvo temeljito prestrukturiranje vlasti nije se moglo ni smjelo provesti, ne samo zbog toga što se nad Europom već nadvila sjena budućeg ratnog sukoba već i zbog toga što je bilo evidentno da su mnoge austrougarske nacionalnosti realizaciju svojih nacionalnih težnji priželjkivale izvan granica Austro-Ugarske Monarhije. Zbog toga je Car odustao od provedbe zakona o općem pravu glasa u Ugarskoj vođen neposrednim političkim interesima, iako bi upravo takav zakon pod određenim povoljnim političkim okolnostima, kojih, nažalost, nije bilo, mogao u perspektivi postati temelj ne za rušenje, već za očuvanje Monarhije (Kann, 1964: 137-138).

VI

Kriza dualizma i otpor mađarske opozicije centralnoj vlasti odrazili su se i na političku situaciju u Hrvatskoj. Probudila se nada u moguće ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Istre, a zatim i okupirane Bosne i Hercegovine, koje bi tada zajedno formirale jednu državu s hrvatskim narodnim obilježjem. Ta bi država zatim u dogovoru s ostalim narodima i zemljama Monarhije odredila zajedničke poslove.

²⁵ I dok je u Ugarskoj nastavljena nesmiljena mađarizacija, u austrijskom dijelu Monarhije germanizacija se više nije provodila. Politička kriza u Ugarskoj izazvana općim pravom glasa potakla je u Austriji visokoobrazovane krugove, uvjereni da se zbog budućnosti zemlje mora riješiti nacionalno pitanje, da se založe za provedbu općeg prava glasa bar u zapadnom dijelu Monarhije. Austrijski Parlament takav je prijedlog izglasao, što je izazvalo veliki šok i zaprepaštenje visoke aristokracije i činovništva na visokim položajima. Ali za razliku kad je to isto pitanje potresalo političku scenu Ugarske, Car je odlučno podržao politiku austrijske vlade. Nagodba ga nije obvezivala na suzdržanost u unutrašnjopolitičkim problemima Austrije kao u slučaju Ugarske i on je iskoristio priliku za početak nužnih reformi u nadi da će austrijski primjer samoinicijativno slijediti i Ugarska (Redlich, 1929: 410).

Bečki krugovi i mađarska opozicija bili su za hrvatsku politiku gotovo podjednako odbojni akteri. Ipak, u tom pogledu u Hrvatskoj su postojale određene razlike. Dalmacija je imala “bogato iskustvo” s Bečom iako austrijska vladavina u posljednjem desetljeću nije bila suviše gruba, ali je ipak čvrsto držala provinciju na rubu privredne propasti. Beč je Dalmaciji ostavljao izvjesne političke slobode koje joj nije mogao lako uskratiti, s obzirom na to da su vrijedile za cijeli austrijski dio Monarhije. S druge strane, Banska Hrvatska, u nešto povoljnijim ekonomskim uvjetima, gušila se u oskudici elementarnih političkih prava. Mađari svoja stečena politička prava nisu namjeravali proširiti na hrvatski teritorij. Zbog toga je prvo u Dalmaciji sazreo politički otpor Beču, a tek će je slijediti i Banska Hrvatska (Lovrenčić, 1972: 277-278).

Afirmacija politike “novog kursa” u to je vrijeme u manjoj mjeri ovisila o međunarodnoj situaciji.²⁶ Na hrvatske prvake mnogo je više utjecao strah da će se mađarska opozicija, nakon što se izbori za svoje neposredne ciljeve i otvori put prema još većim zahtjevima, još manje obzirati na hrvatske želje i potrebe. U tom slučaju mađarizacija bi u Banskoj Hrvatskoj obuhvatila i zajedničku vojsku, a možda i domobranstvo. Pobjeda mađarske opozicije mogla bi prije ili kasnije dovesti i do raskida carinske unije, što bi se odrazilo na političke i ekonomske interese i potaklo reviziju trgovačkih odnosa Monarhije s inozemstvom. Naposljetku, ako bi ugarski dio Monarhije postao mađarska država, pojačao bi se pritisak na Bansku Hrvatsku, pa bi mađarizacija mogla zahvatiti i srpske žitelje. O svemu tome moralo se razmišljati i raspravljati, pa su se u hrvatskoj javnosti ubrzo poslije pobjede mađarske opozicije počela javljati razna mišljenja o novoj situaciji i daljnjem smjeru hrvatske politike.

Glavni inicijator rasprave o hrvatskoj politici prema ugarskoj krizi bio je Frano Supilo. Od siječanjskih izbora pa sve do jeseni 1905. on nije prestajao vršiti pritisak na hrvatske političke krugove kako bi ih potakao da iskoriste ugarsku krizu.²⁷ Smatrao je da politika “novog kursa” pruža najbolje moguće rješenje. U presudnom trenutku Supilo su podržali i Ante Trumbić i Vicko Milić, ugledne hrvatske političke ličnosti čija je protubečka orijentacija bila dobro poznata mađarskim političkim

²⁶ Većina hrvatskih i srpskih građanskih političara ipak u to vrijeme pokazuje velik interes i simpatije za carsku Rusiju, dok ih Francuska manje zanima i privlači. Prema Italiji postoji od 1903. izvjesna naklonost, ali ona nije općenita ni osobito jaka. Njemačka i Engleska ocjenjuju se kao tipični izrabljivači i osvajači, pa se zato njihovi vanjskopolitički potezi najčešće osuđuju (Lovrenčić, 1972: 278).

²⁷ Već prvog dana nakon izbora na kojima je pobijedila mađarska opozicija *Novi list* je upozorio da uspjeh mađarske opozicije predstavlja veliku prekretnicu koju bi hrvatska politika mogla vrlo dobro iskoristiti, ali je istodobno izrazio sumnju u to da su njezini akteri dovoljno sposobni, spremni i vješti za takav pokušaj (Lovrenčić, 1972: 282).

krugovima. Sretna je okolnost bila što se prema hrvatskim političarima iz Dalmacije Mađari nisu mogli odnositi kao prema Hrvatima iz Banske Hrvatske.

Dalmacija je u to vrijeme postajala sve više predmet mađarskog interesa. Bila je siromašna i rijetko naseljena, ali njezin geografski položaj kompenzirao je te nedostatke. Ugarska je na Jadranu imala samo Rijeku, koja je bila izložena velikoj konkurenciji obližnjeg Trsta. Kad bi se Dalmacija priključila Ugarskoj, ili kad bi barem domaće političke snage podržavale ugarski politički utjecaj, to bi se ne samo povoljno odrazilo na konkurentnost ugarske pomorske trgovine u odnosu na austrijsku već bi se otvarala i obećavajuća perspektiva u slučaju ugarskog osamostaljenja. Zbog toga je mađarska opozicija bila vrlo zainteresirana da politika “novog kursa” bude oslonjena na Ugarsku (*ibid.*: 280-286).

Hrvatski političari liberalnog uvjerenja²⁸, stekli su u tom trenutku dojam da se sloboda može postići samo u slozi s Ugarskom, a ne protiv nje. U listopadu 1905. – u trenutku kada je Fejérváry objavio politiku općeg izbornog prava – u Rijeci su se sastali hrvatski liberali i predstavnici Hrvata Istre i Dalmacije. “Riječkom rezolucijom”²⁹ zatraženo je sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i obećana je podrška mađarskoj opoziciji pod uvjetom da se Hrvatima zajamči bolji položaj u Ugarskoj.³⁰ Ubrzo nakon toga sastali su se u Zadru predstavnici Srba iz Hrvatske i Ugarske i prihvatili taj program, koji je time postao osnova Hrvatsko-srpske koalicije.

“Riječka rezolucija” nije ni najmanje bila uperena protiv Habsburške Monarhije. Ona je tražila samo one slobode koje je već uživala većina naroda Austrije. Njezin jedini “unionistički zahtjev” nije se odnosio ni na kakvu državu Južnih Slavena, pa čak ni na njihovo jedinstvo u okvirima Dvojne monarhije, već samo na pripajanje Dalmacije Hrvatskoj, što su Hrvati tražili još 1867. godine, pa i ranije. Zadarska je rezolucija, s druge strane, sadržavala tek maglovito južnoslavensku ideju (Taylor, 1990: 258). Srpske stranke su priznanje potrebe prisjedinjenja Dalmacije Hrvat-

²⁸ Ante Trumbić – budući predsjednik Jugoslavenskog odbora za vrijeme Prvog svjetskog rata – govorio je o potrebi razumijevanja između svih naroda na jugu Monarhije, naročito između Hrvata, Srba i Talijana na obali. Izrazio je nadu da će i Mađari koji se bore za vlastitu nezavisnost odbiti da budu oružje u stranim rukama i da će s Južnim Slavenima sklopiti sporazum na bazi “zajedničke borbe za oslobođenje” (Krizman: 25).

²⁹ Plenarna konferencija vijećala je 2. i 3. listopada 1905. u velikoj dvorani Hrvatske čitaonice u Rijeci. Konferencijom je predsjedao dr. Pero Čingrija, dok je izvjestitelj bio dr. Ante Trumbić.

³⁰ “... hrvatski zastupnici smatraju, da je njihova dužnost boriti se usporedo s ugarskim narodom za ispunjenje svih državnih prava i slobodština, u uvjerenju, da će rečena prava i slobodštine biti od koristi hrvatskomu i ugarskomu narodu; a time će se udariti temelji trajnom sporazumljenju obaju naroda. Postignuće te svrhe, namjenjene obostranoj koristi, uvjetovano je najprije reinkorporacijom Dalmacije kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, kojima već virtualno i pravno pripada” (Trumbić, 1936: 87).

skoj i Slavoniji uvjetovale obaveznim priznanjem ravnopravnosti srpskog naroda s hrvatskim od strane Hrvata. Svi su se složili da svaki narod ima pravo slobodno i neovisno odlučivati o svojoj sudbini, podržavši stoga borbu protiv Mađara za državnom samostalnošću u nadi da će stečena prava i slobode koristiti i hrvatskom narodu, prvenstveno ujedinjenjem Hrvatske i Slavonije s Dalmacijom (Kardum, 1993: 140).

To je bio snažan udarac bečkoj politici dualizma i samom Caru, koji jednako kao što nije htio ni čuti da mađarski jezik bude zapovjedni jezik u ugarskoj vojsci, nije ni pomišljao da bi se Dalmacija mogla priključiti Hrvatskoj, a preko nje i Ugarskoj. Stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije krajem 1905. i rušenje u Saboru omraženog mađarskog režima u Hrvatskoj pokazalo je i Beču i Pešti da se ovdje radi o jačoj i opasnoj političkoj grupaciji koja čak ugrožava ustaljene kanone funkcioniranja Dvojne monarhije (Kardum, 1993: 141; v. Lovrenčić, 1972).

Hrvati su prvenstveno zbog svog liberalizma bili lake žrtve mađarske slatkorečivosti. Međutim, mađarsko je sitno plemstvo uspjelo prezentirati cijeloj Europi mit o svojoj liberalnoj Ugarskoj, pa je prevarilo i mnogo iskusnije pregovarače nego što su bili Hrvati. Prvaci mađarske koalicije tvrdili su da se bore za nacionalno oslobođenje od habsburške dinastije i obećali da će pobjeda Ugarske donijeti slobodu i Južnim Slavenima (Taylor, 1990: 257-258).

Što se tiče same jugoslavenske ideje, ona u to vrijeme nije naišla na velik odziv među južnoslavenskim narodima, pa je čak i njihovim intelektualcima služila samo kao tema za raspravu. Bez obzira na to jugoslavenska ideja izazvala je paniku kako Dvora tako i Mađara, pa je Hrvatsko-srpska koalicija znatno pridonijela pomirenju Franje Josipa s mađarskim magnatima. Pravi život Hrvatsko-srpskoj koaliciji nije udahnula "Riječka rezolucija", nego upravo Kossuthova uredba o željeznicama.³¹ Ona je hrvatsko-srpske intelektualce oslobodila idealizma i ponukala ih na traženje oruđa za borbu i protiv dinastije i protiv Mađara izvan austrougarskih granica. Suradnja s nezavisnom Srbijom nametnula se kao moguće rješenje. Tako se 1907. prvi put čula parola da je Srbija "Pijemont Južnih Slavena", što je izazvalo uzbunu u Beču. Međutim, većina Hrvata i dobar dio Srba u Monarhiji nisu bili za njezino rušenje. Njihovi zahtjevi nisu nadmašivali ona prava koja su Mađari već stekli u Dvojnoj monarhiji. Pravi kamen spoticanja nije bio nikakav južnoslavenski ekstremizam i nepomirljivi nacionalizam, već bezobzirna mađarizacija od strane mađarskih vladajućih klasa (*ibid.*: 259-261).

³¹ Na riječku ponudu suradnje Ferenc Kossuth je 1905. odgovorio: "Čekamo vas s ljubavlju i nadom", da bi 1907. godine, sada kao habsburški ministar, donio uredbu kojom se mađarski određuje kao jedini službeni jezik na ugarskim željeznicama i u Hrvatskoj (Taylor, 1990: 260).

Ugarska Nezavisna stranka još je jednom, 1912. godine pokušala osporiti vrhovno zapovjedništvo Cara nad vojskom i ponovno je započela s opstrukcijom u Parlamentu. Ali je ovaj put Tisza, koji je u to vrijeme bio predsjednik Ugarskog parlamenta, uspio progurati zakonske odredbe o regrutaciji u korist zajedničke vojske i uvesti nov način rada Parlamenta, okončavši na taj način dugogodišnju opstrukciju. Nakon toga pa sve do 1917, kada mu se novi car Karlo zahvalio na dužnosti ugarskog predsjednika vlade, Tisza je bio stvarni regent Ugarske (Redlich, 1929: 407). No iako je uspješno prebrodio krizu s Bečom i slomio svoje političke protivnike, nije u odlučujućem trenutku uspio riješiti problem nacionalnosti u Ugarskoj, što će biti sudbonosno za opstanak cijele Dvojne monarhije.

Zaključak

Mladi austrijski car Franjo Josip I. svoju je vladavinu započeo obećavajućom proklamacijom o jednakosti svih naroda Carevine, ali s ambicijom da nakon burne 1848. godine učvrsti svoj položaj uspostavom jake centralizirane vlasti. Najveći otpor njegovim nastojanjima pružali su Mađari koji su se pozivali na svoja stoljetna prava prema kojima Ugarska ima poseban kraljevski status u Carevini te na prava stečena 1848. godine.

Car je svoj neoapsolutizam pokušao institucionalizirati čitavim nizom carskih uredbi koje su, ustvari, bile niz oktroiranih ustava s ciljem da Monarhija dobije jedinstven parlament, ali takav koji ne bi ugrožavao presudnu ulogu Cara i carske vlade. Svi Carevi prijedlozi dočekivani su u Ugarskoj s burom negodovanja jer Mađari nisu htjeli ni čuti da se kraljevstvo krune Sv. Stjepana utopi u jedinstvenoj carevini i pod jedinstvenim parlamentom.

U jeku nastojanja da se postigne konačan sporazum koji bi zadovoljio obje strane izbio je 1866. Austrijsko-pruski rat u kojem je Austrija doživjela katastrofalan poraz. Poraz Austrije znatno je pridonio da *Nagodba* s Mađarima bude u njihovu korist. *Nagodbom* su Mađari pristali da vojska i vanjska politika budu pod ingerencijom zajedničke velike države, dok je Car Mađarima prepustio vođenje unutrašnjih poslova Ugarske. Sporazum je trebao ukloniti elemente političke nestabilnosti Monarhije, međutim s obzirom na to da on nije predstavljao početak rješavanja nacionalnog pitanja u cjelini, već samo podjelu vlasti, ovaj posljednji Carev pokušaj da zadrži odlučujući utjecaj barem u ova dva resora označio je početak kraja mnogonacionalnog carstva. Proces rastakanja Carstva odvijao se u dva pravca. S jedne strane Mađari na *Ausgleich* nisu gledali kao na gotov čin, već samo kao na prvu fazu u daljnjem slabljenju veza s Bečom, a s druge strane tvrdokorno su se odupirali svakoj reorganizaciji unutar Ugarske koja bi mogla ugroziti njihov dominantan položaj.

Političke krize koje su početkom dvadesetog stoljeća izbile i u austrijskom i u ugarskom dijelu Monarhije izazvao je prije svega građanski nacionalizam – u

Austriji kao posljedica industrijskog razvoja, a u Ugarskoj propadanja poljoprivrede. Krizu u Ugarskoj izazvali su krupni veleposjednici – magnati, koji su u strahu od seljačkih nemira revolt agrara usmjerili prema Caru, simbolu posljednje utvrde protiv ugarske samostalnosti. Zahtjev za uvođenje mađarskog kao zapovjednog jezika u ugarskoj vojsci trebao je biti prvi korak do mogućeg potpunog odcjepljenja Ugarske u skoroj budućnosti. Pitanje jezika u ovom slučaju nije ni u kojem pogledu bilo kulturološki ili jezični problem. Bilo je to prvenstveno političko pitanje koje je trebalo, uz ostalo, omogućiti Mađarima da ugarska vojska postane još jedno snažno sredstvo mađarizacije u nemađarskim dijelovima Ugarske.

Udar na zajedničku vojsku bio je uperen protiv Cara kao zajedničkog vrhovnog zapovjednika. Car je bio itekako svjestan da je Monarhija potrebna “vladajućim narodima” ako žele održati svoju prevlast i gospodstvo i da ih može natjerati na poslušnost ako im zaprijeti uskraćivanjem svoje podrške najavom novog izbornog zakona koji bi ukinuo mađarsku hegemoniju nad većinskim nemađarskim narodima Ugarske. Saveznika je pronašao u liberalnoj stranci na čelu s Istvánom Tiszom, koji je bez svake sumnje bio mađarski domoljub, ali je dobro procijenio da dualizam prvenstveno štiti mađarske interese u Ugarskoj. No prijedlog novog izbornog zakona bio je samo efikasna prijetnja koja je postigla svoj cilj. Mađarski nacionalisti povukli su svoj zahtjev o zapovjednom jeziku, a Car je odustao od izborne reforme i revizije *Nagodbe*. Obje strane u tom sporu imale su za to dobar razlog. Nesigurna pozicija Krune u Ugarskoj počivala je prvenstveno na zajedništvu interesa visokog plemstva, magnata i visokih trgovačkih i industrijskih slojeva u oba dijela Monarhije. Zbog toga je uvođenje općeg prava glasa u Ugarskoj moglo radikalno promijeniti situaciju jer bi prevagu dobili uglavnom sitni seljaci i radnici nemađarskog porijekla.

Kriza dualizma i otpor mađarske opozicije centralnoj vlasti odrazili su se i na političku situaciju u Hrvatskoj. Probudila se nada u moguće ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Istre, a zatim i okupirane Bosne i Hercegovine, koje bi tada zajedno formirale jednu državu s hrvatskim narodnim obilježjem. Hrvatski su liberali “Riječkom rezolucijom” 1905. zatražili sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i obećali podršku mađarskoj opoziciji pod uvjetom da se Hrvatima zajamči bolji položaj u Ugarskoj. Iako rezolucija nije bila uperena protiv Habsburške Monarhije, bila je snažan udarac bečkoj politici dualizma i samom Caru, koji jednako tako kao što nije htio ni čuti da mađarski jezik bude zapovjedni jezik u ugarskoj vojsci, nije ni pomišljao da bi se Dalmacija i Istra mogle priključiti Hrvatskoj, a preko nje Ugarskoj. Sve nade hrvatskih liberala propale su nakon pomirenja Beča i Pešte, nakon čega je uslijedila još bezobzirnija mađarizacija. Na taj je način kriza samo odgođena, a mnoge su austrougarske nacionalnosti realizaciju svojih nacionalnih težnji počele priželjkivati izvan granica Dvojne monarhije. S obzirom na to da se sjena općeg ratnog sukoba već nadvila nad Europom, temeljito prestrukturiranje vlasti vi-

še se nije moglo, a ni smjelo provesti, iako je najavljeni zakon o općem pravu glasa pod određenim povoljnim političkim okolnostima, kojih, nažalost, nije bilo, mogao u perspektivi postati temelj ne za rušenje, već za očuvanje Austro-Ugarske.

LITERATURA

- Allmayer-Beck, Johan-Christoph, 1967: Der Ausgleich von 1867 und die K.u.K. bewaffnete Macht, u: Berger, Peter (ur.), *Der Österreichisch-Ungarische Ausgleich von 1867, Vorgeschichte und Wirkungen, Herausgegeben vom Forschungsinstitut für den Donauraum*, Verlag Herhold, Wien – München: 113-127.
- Auffenberg-Komarów, Moritz, 1921: *Aus Österreichs Höhe und Niedergang, Eine Lebensschilderung*, Drei Masken Verlag, München.
- Berger, Peter (ur.), 1967: *Der Österreichisch-Ungarische Ausgleich von 1867, Vorgeschichte und Wirkungen, Herausgegeben vom Forschungsinstitut für den Donauraum*, Verlag Herold, Wien – München.
- Bibl, Viktor, 1937: *Die Tragödie Österreichs*, Johannes Gunther Verlag, Leipzig – Wien.
- Crankshaw, Edward, 1972: *The Fall of the House of Habsburg*, Sphere Books, London.
- Deák, István, 1992: *Beyond Nationalism, A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848-1918*, Oxford University Press.
- Galántai, József, 1967: Der Österreich-Ungarische Ausgleich und der Ungarische Reichstag, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eotvos Nominatae, Sectio Historica*, Tomus IX, Budapest.
- Hantsch, Hugo, 1967: 1866 und die Folgen, u: Berger, Peter (ur.), *Der Österreichisch-Ungarische Ausgleich von 1867, Vorgeschichte und Wirkungen, Herausgegeben vom Forschungsinstitut für den Donauraum*, Verlag Herhold, Wien – München: 51-64.
- Hellbing, Ernst C., 1967: Das Österreichische Gesetz vom Jahre 1867 über die gemeinsamen Angelegenheiten der Monarchie, u: Berger, Peter (ur.), *Der Österreichisch-Ungarische Ausgleich von 1867, Vorgeschichte und Wirkungen, Herausgegeben vom Forschungsinstitut für den Donauraum*, Verlag Herhold, Wien – München: 64-90.
- Jászi, Oskar, 1964: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, The University of Chicago Press.
- Kann, Robert A., 1962: *Werden und Zerfall des Habsburgerreiches*, Verlag Styria, Graz – Wien – Köln.
- Kann, Robert A., 1964: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie, *Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung*

- des Reiches im Jahre 1918*, Erster Band, Das Reich und die Völker, Verlag Herman Bohlaus, Graz – Köln.
- Kardum, Livia, 1993: Aneksiona kriza i Friedjungov proces, *Politička misao* (30) 1: 133-147.
- Kardum, Livia, 2009: *Suton stare Europe*, Golden marketing, Zagreb.
- Krizman, Bogdan (bez god. izd.), *The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the 19th Century, The Croats as an Integrating and Disintegrating Force*, Adriatic Institute, Zagreb.
- Lovrenčić, Rene, 1972: *Geneza politike "Novoga kursa"*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb.
- Pešelj, Branko M., 1967: Der ungarisch-kroatische Ausgleich vom Jahre 1868. – Verfassungsrechtlicher Überblick, u: Berger, Peter (ur.), *Der Österreichisch-Ungarische Ausgleich von 1867, Vorgeschichte und Wirkungen, Herausgegeben vom Forschungsinstitut für den Donauraum*, Verlag Herhold, Wien – München: 169-186.
- Ratner, N., 1949: *Postanak hrvatsko-ugarske nagodbe od godine 1868*, Novo pokoljenje, Zagreb – Beograd.
- Renouvin, Pierre, 2008: *Europska kriza i prvi svjetski rat*, Golden marketing, Zagreb.
- Redlich, Joseph, 1929: *Kaiser Franz Joseph von Österreich*, Verlag für Kulturpolitik, Berlin.
- Stöller, Ferd., 1942: *Feldmarschall Franz Graf Conrad von Hötzendorf*, Friedrich Brandstetter, Leipzig.
- Seidels Militär-Sprachbücher*, Handbücher für den Vorgesetzten im Verkehr mit den Mannschaften in Deutscher und der betreffenden fremden Sprache, Verlag von L.W.Seidel&Sohn, K.u.K. Hofbuchhändler, Wien.
- Taylor, A. J. P., 1990: *Habsburška Monarhija 1809-1918*, Znanje, Zagreb.
- Trumbić, Ante, 1937: *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Tipografija d. d., Zagreb.
- Tschuppik, Karl, 1928: *Franz Joseph I., Der Untergang eines Reiches*, Avalun-Verlag, Hellerau bei Dresden.
- Tzöbl, Josef A., 1967: Vorgeschichte des Österreichisch-Ungarischen Ausgleichs 1713-1867, u: Berger, Peter (ur.), *Der Österreichisch-Ungarische Ausgleich von 1867, Vorgeschichte und Wirkungen, Herausgegeben vom Forschungsinstitut für den Donauraum*, Verlag Herhold, Wien – München: 9-33.
- Vojna enciklopedija*, 1970: drugo izdanje, sv. 1, Izdanje redakcije Vojne enciklopedije, Beograd.
- Wandruszka, Adam, Urbanitsch, Peter (herausgegeben), 1975: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848-1918), Band II, Verwaltung und Rechtswesen, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Livia Kardum, Bruno Korea Gajski

THE 1903 CRISIS OF DUALISM IN AUSTRIA-HUNGARY

Summary

The paper deals with the political crisis of dualism in multi-ethnic Austria-Hungary caused by the strengthening political opposition of Hungarian magnates in the Hungarian Parliament, who demanded the introduction of the Hungarian language as command language of the Hungarian troops. The implication thereof was a separation of the joint army and a disproof of the joint supreme commander, Emperor Franz Josef. The Hungarian language issue was therefore primarily political, and in the final instance it meant further weakening of connections with the Western part of the Monarchy until the final Hungarian secession, but also a possibility of further Hungarisation within the Hungarian borders. The Emperor opposed this by announcing a new electoral law aimed at depriving the Hungarian minority of its supremacy over the non-Hungarian majority in Hungary. He was supported by the liberal party led by István Tisza, who rightly estimated that dualism was first and foremost protective of Hungarian interests in Hungary. Fear of the new electoral law sobered up the Hungarian nationalists and they gave up on the revision of the Austro-Hungarian *compromise*. Subsequently, the Emperor, driven by immediate political interests, decided not to enact the law on universal suffrage in Hungary despite the fact that, under certain favourable political circumstances, which were, unfortunately, lacking, precisely such a law could potentially have become the foundation not for bringing down, but for preserving Austria-Hungary.

Keywords: Austro-Hungarian compromise, Emperor Franz Josef I, István Tisza, Austro-Hungarian army, language of command in the Austro-Hungarian army, electoral law in Hungary

Kontakt: **Livia Kardum**, Fakultet političkih znanosti, Lepušićeva 6, 10000 Zagreb.
E-mail: lovro.kardum@zg.t-com.hr

Bruno Korea Gajski, Fakultet političkih znanosti, Lepušićeva 6, 10000 Zagreb.
E-mail: brgajski@gmail.com